

СУБ'ЄКТИВНА КОМФОРТНІСТЬ ШКІЛЬНОГО ПРОСТОРУ

В статті окреслено концептуальні засади дослідження соціальної перцепції шкільного простору вчителями і учнями старших класів, а також його суб'єктивної комфортності для них. Описано методику і процедуру емпіричного дослідження. Виявлено, що суб'єктивна комфортність шкільних приміщень пов'язана з їх приватністю (некомфортні приміщення є здебільшого максимально публічними, залюдненими, функціонально навантаженими). Встановлено також зв'язок між такою рисою особистості, як конформність, і толерантністю до заповнених людьми приміщень (їх суб'єктивною прийнятністю). З'ясовано також зв'язок між відкритістю як комунікативною рисою та приватністю (дотриманням міжособової дистанції). Щоб залишатися відкритою, комунікабельною людиною, треба передусім боронити свій простір і зберігати міжособистісну дистанцію (тоді як значна кількість вимушених контактів у школі передбачають ненавмисне порушення дистанції).

Ключові слова: шкільний простір, приватність, суб'єктивна комфортність, організація простору.

Субъективная комфортность школьного пространства

В статье очерчены концептуальные основы социальной перцепции школьного пространства учителями и учнями старших классов, а также его субъективной комфортности для них. Описаны методика и процедура эмпирического исследования. Выяснено, что субъективная комфортность школьных помещений связана с их приватностью

(некомфортные помещения зачастую являются макимально публичными, функционально нагруженными). Установлена также связь между таким качеством личности, как конформность, и толерантностью до заполненных людьми помещений (их субъективную приемлемостью). Виявлена также связь между открытостью как коммуникативным качеством и приватностью (соблюдением межличностной дистанции). Чтобы оставаться открытым, коммуникабельным человеком, нужно прежде всего защищать своё пространство и сохранять межличностную дистанцию (тогда как значительное количество вынужденных контактов в школе предполагают нечаянное нарушение такой дистанции).

Ключевые слова: школьное пространство, приватность, субъективная комфортность, организация пространства.

Subjective comfortability of school space

The article is devoted the conceptual foundations of social perception of school space by teachers and older pupils, as well as its subjective comfort for them. There is description a methodology and procedure for empirical research. It was found that the subjective comfort of school rooms is related to their privacy (uncomfortable rooms are often most public, functionally loaded). A connection has also been established between personality`s conformity, and tolerance up to the spaces filled with people (their subjective acceptability). The link between openness as a communicative quality and privacy (interpersonal distance) has also been highlighted. To remain an open, sociable person, you must first protect your space and maintain interpersonal distance (whereas a significant number of forced contacts at school suggest an unintended violation of such a distance).

Key words: school space, pravecy, subject comfortability, space organization.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Простір шкільного навчання в сучасних українських школах не завжди створює умови, оптимальні для учня і вчителя, комфортні для навчання і розвитку особистості. Здебільшого цей простір є організованим без врахування потреб учня і вчителя в приватності. Водночас такі сучасні наукові дисципліни, як просторова психологія і психологія середовища надають великого значення цієї потребі. Реалізована потреба в приватності означає, що людина може сама регулювати, наскільки відкритою чи закритою щодо людей вона буде в кожен момент часу. Це означає, що організація простору передбачає можливість особи усамітнюватися або взаємодіяти з людьми за власним вибором. Великі особистісні проблеми виникають, якщо людина змушена весь час перебувати на людях, в небажаному тісному контакті з ними. Школи переповнені, відповідно, на невеликій площі перебуває велика кількість людей. Через це їхня потреба в приватності порушується і з'являється багато негативних емоцій, чиє походження не завжди зрозуміле (не випадково усталеними стали словосполучення «шкільний конфлікт», «шкільна депресія» або «шкільна агресія»). Сам же шкільний простір (як назагал, так і окремі його частини) багатьма сприймається як некомфортний.

Мета статті – встановити психологічні особливості суб'єктивної комфортності шкільного простору, а також зв'язки між переживанням комфортності – некомфортності, приватності – публічності шкільного простору та особистісними властивостями учнів старших класів та вчителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, дозволив визначити вихідні теоретико-методологічні засади нашого дослідження.

Приватність в психології розглядається, серед іншого, як психологічна характеристика організації простору, в

якому людина перебуває, а саме, як передбачена можливість усамітнення (І. Альтман, А. Зіммель, А. Джилл, Е. Гоффман [1-4; 7; 8; 16]). Це означає, що організація простору або передбачає (забезпечує) можливість сепарації індивідуума від фізичного і соціального середовища (приватний або частково приватний простір), або не надає такої можливості (публічний простір). Постійне або часте перебування в публічному просторі згодом впливає на особистість, спонукаючи до зменшення відчуття як особистого контролю над обставинами свого життя, так і відповідальності за власну поведінку [5-6; 9-11].

Приватність передбачає також синтез прагнення бути відкритим і доступним для одних людей і закритим – для інших, тобто вибірковість у спілкуванні. А. Рапорорт (A. Rapoport) розглядав приватність як здатність особи контролювати взаємодію, упереджуючи небажані контакти і досягаючи бажаної взаємодії [14]. А. Зіммель (A. Simmel) вважав основними проявами приватності контроль над стимулами, діючими ззовні, і спроможність бути сепаратним щодо інших [16]. Е. Шильс (E. Shils) – контроль над рухом інформації через особові кордони між окремими людьми, особою і групою чи між групами [15], Х.М. Прошанський (H.M. Proshansky) – максимізацію свободи вибору поведінки і контролю за своєю активністю [12]. Таким чином, основою приватності постають категорії, що описують або ж соціальну динаміку, або ж якості контролю, свободи і відповідальності, тобто суб'єктні властивості особи.

Послідовниця І. Альтмана М. Вольфе (M. Wolfe) у своєму трактуванні поняття приватності здійснила серйозний крок від середовищної парадигми до гуманістичної [17]. Відзначаючи вихід явища приватності за межі традиційного розподілу наукових дисциплін, дослідниця визнає, що приватність може бути визначена у поняттях екологічної та фізичної власності, і, як основні та необхідні, виділяє два її елементи: регуляцію взаємодії та

регуляцію інформації. Останнє вказує на високу потребу володіти особистою, «неподільною» інформацією, наприклад, мати секрет, таємницю чи можливість перебувати у такому місці, про яке ніхто не знає, що особа може там бути.

Центральне переконання західних психологів полягає в тому, що для того, щоб вирости в успішного дорослого, кожна дитина в ході свого зростання повинна мати автономію та впевненість в підтримці з боку оточуючих. Дитина виростає в повазі до права людини на приватність і в дорослому віці реалізує це право.

Шкільний простір – це сукупність усіх приміщень школи, в яких під час навчання та перерв перебувають учні та вчителі. Основна проблема шкільного простору в багатьох школах України – це його переповненість (за різними даними, в міських українських школах, за винятком малокомплектних шкіл, вчиться в середньому від 30 до 38 учнів у класі, притому, що норма – 28 учнів). Це неминуче означає регулярне порушення особистої дистанції – як інтимної, так і дружньої; формальна дистанція дотримується лише в окремих ситуаціях, а дотримання публічної дистанції стосовно чужих людей часто є неможливим.

У школі учень весь час перебуває на публіці, мусить весь час стежити за своєю поведінкою, зовнішнім виглядом та вчинками, щоб не стати мішенню вияву незадоволення дорослих або об'єктом кпинів з боку дітей. З одного боку, в такий спосіб дитина вчиться нормативності поведінки, з іншого – перебуває в страху і напрузі. Ці емоції викликає, як мінімум, постійне вторгнення чужих людей до інтимного простору особистості. Вияви творчості, які передбачають індивідуалізованість поведінки, унікальність бачення різних аспектів реальності, не отримують в таких умовах жодної підтримки. Потреба в приватності, будучи нереалізованою, спричиняє сильну фрустрацію.

Виклад основного матеріалу дослідження.

До вибірки досліджуваних увійшли як учні, так і вчителі. Це було зумовлено тим, що, хоча вчителі мають більше можливостей для усамітнення, їх потреба в приватності також фрустрована. Як і учні, вчителі відвідують загальні туалети та їдальню, в яких почувуються некомфортно, зокрема тому, що знаходяться в оточенні дітей, а вимоги нормативності, як і межі дозволеного – недозволеного в просторовій поведінці дітей і дорослих є різними.

Отже, до вибірки увійшли 27 осіб, з них 6 вчителів-предметників віком від 35 до 50 років. Кожен з них пропрацював в школі не менше 5 років, отже, мав достатній досвід перебування в шкільному просторі.

21 діагностовані були учнями 10 класу віком від 14 до 16 років. Ці учні провчилися в школі досить часу, щоб ідеально вивчити всі її простори і визначити для себе їх комфортність.

Серед вчителів було опитано 4 жінки і 1 чоловік. Серед учнів було опитано 15 дівчат і 6 хлопців.

Психологічна діагностика була здійснена за допомогою:

- особистісного тесту-опитувальника Р. Кеттелла (підлітковий варіант для учнів і стандартний – для дорослих);
- авторської техніки вимірювання суб'єктивної комфортності різних просторів школи – бібліотеки, сходів, вестибюлю, туалетів, їдальні тощо;
- техніки вимірювання міжособистої дистанції.

Тест-опитувальник Р. Кеттелла давав можливість встановити наявність – відсутність зв'язку між переживанням комфортності чи некомфортності шкільного простору і рисами особистості.

Авторська методика вимірювання суб'єктивної комфортності передбачала диференційованість оцінок

діагностованими різних просторів (приміщень) школи. Не в кожному приміщенні відсутні можливості усамітнення. Так, існують певні «непопулярні» простори, де завжди мало людей. До таких просторів належить перш за все бібліотека. (Мала кількість відвідувачів пов'язана з тим, що перебувати в ній можна тільки тим, хто в неї записаний і не має боргів, і то лише для того, щоб взяти книги, а не відпочити від уроків). Крім того, під час перерви учень встигає вистояти чергу хіба що в туалет чи їдальню; особливо тривожні мають встигнути ще й підготуватися до уроку.

Вимірювання суб'єктивної комфортності шкільного простору полягало в тому, що діагностованому презентувалася карта школи (на ній були зображені три поверхи школи, в яких були розташовані їдальня, бібліотека, гардероб, вестибюль, сходи, медпункт, кабінети, коридори, туалети, спортзал, актовий зал, роздягалки, приймальня директора та учительська). Діагностованим пропонували зафарбувати ці простори у різні кольори: жовтий, синій та чорний, залежно від їхньої суб'єктивної комфортності в кожному з просторів. Жовтий означав, що людині там комфортно, синій – нейтрально і чорний – дискомфортно. Також вони мали позначити кожен з просторів цифрою: 1, 2 і 3, залежно від частоти перебування у кожному з просторів. 1 означала фактичне відвідування цього простору раз на місяць і рідше, 2 – від разу на тиждень до разу в два тижні і 3 – щодня.

Оскільки у переповнених приміщеннях школи порушується оптимальна міжособистісна і взагалі будь-яка дистанція, то можна припустити, що рівень суб'єктивної комфортності там низький. В порожніх приміщеннях ситуація зворотня, швидше за все рівень комфортності там високий або, принаймні, вищий, ніж в переповнених просторах.

Техніка вимірювання міжособистісної дистанції полягала в наступному. До одних і тих самих хлопця і дівчини по черзі підходили діагностовані й зупинялися на

тій відстані, з якої їм було зручно спілкуватися з кожним з них. Ця дистанція вимірювалася в сантиметрах рулеткою між носками взуття того, хто стояв і того, хто підходив, і записувалася.

Результати емпіричного дослідження виявили такі особливості суб'єктивної комфортності різних елементів шкільного простору. Найкомфортнішими для учнів виявилися спортзал, кабінети і бібліотека, для вчителів – тільки бібліотека (60%). Найменш комфортні: для учнів – їдальня, гардероб, туалети та вестибюль, для вчителів – гардероб та сходи. Найчастіше відвідуваними серед учнів виявилися гардероб, сходи, їдальня, вестибюль, туалети, кабінети і коридор. Для вчителів – сходи, вестибюль та коридор. Найрідше учні відвідують бібліотеку, медпункт, актовий зал та приймальню директора, вчителі – гардероб, спортзал, роздягалку і загальні туалети.

Результати дослідження показали, що вчителі та учні сприймають шкільні простори по-різному.

Як можна зауважити, не завжди частота відвідування простору залежить від його суб'єктивної комфортності, а часто навпаки – що частіше людина змушена відвідувати певний простір, то менше він їй подобається. Це може бути пов'язано власне з примусовістю відвідування певного простору. Наприклад, найбільш дискомфортними визнано їдальню, туалети, сходи. В цьому питанні учні та вчителі є спільними. Це, по суті, найбільш функціональні приміщення, де більшість людей змушені бувати щодня. Отже, це максимально публічні приміщення.

Таблиця 1. Суб'єктивна комфортність шкільного простору для учнів

Простір	Комфортність			Частота		
	комфортно	нейтрально	дискомфортно	часто	іноді	рідко
Бібліотека	%	%	%	%	%	%
Гардероб	%	%	%	%	%	%
Сходи	%	%	%	%	%	%
Їдальня	%	%	%	%	%	%
Медпункт	%	%	%	%	%	%
Вестибюль	%	%	%	%	%	%
Спортзал	%	%	%	%	%	%
Актовий зал	%	%	%	%	%	%
Роздягалка	%	%	%	%	%	%
Туалети	%	%	%	%	%	%
Кабінети	%	%	%	%	%	%
Коридор	%	%	%	%	%	%
Приймальня директора	%	%	%	%	%	%
Учительська	%	%	%	%	%	%

Коментуючи отримані результати, можна сказати, що дискомфортність названих приміщень пов'язана власне з надмірно високим рівнем публічності, який не мав би бути їм притаманний. Так, наприклад, черги в їдальні на великий перерві практично перетворюються на натовп. Двері туалетних кабін часто не мають замків, що створює істотне емоційне напруження саме внаслідок недоречної в цій ситуації публічності. Нарешті, сходи, переповнені рухливими дітьми, є осередком високого травматизму. (Тому у випадку цих трьох елементів шкільного простору

йдеться не лише про дискомфорт, а про ризик істотних психологічних і фізичних травм).

Таблиця 2. Суб'єктивна комфортність шкільного простору для учителів

Простір	Комфортність			Частота		
	комфортно	нейтрально	дискомфортно	часто	іноді	рідко
Бібліотека	%	%	%	%	%	%
Гардероб	%	%	%	%	%	%
Сходи	%	%	%	%	%	%
Їдальня	%	%	%	%	%	%
Медпункт	%	%	%	%	%	%
Вестибюль	%	%	%	%	%	%
Спортзал	%	%	%	%	%	%
Актовий зал	%	%	%	%	%	%
Роздягалка	%	%	%	%	%	%
Туалети	%	%	%	%	%	%
Кабінети	%	%	%	%	%	%
Коридор	%	%	%	%	%	%
Приймальня директора	%	%	%	%	%	%
Учительська	%	%	%	%	%	%

Що стосується вчителів, то до дискомфортних вони відносять також актовий зал, що можна пояснити поєднанням публічності та важкістю їх роботи в ньому (доводиться постійно заспокоювати натовп дітей). Діти ж, навпаки, люблять актовий зал, тому що, по-перше, вони там не навчаються, а розважаються; по-друге, характер

публічності в ньому дещо інший: він дає змогу протистояти контролю вчителів.

Тест-опитувальник Р. Кеттелла показав наступні результати. Більшість учнів замкнуті, мають слабо виражене «Я», домінантні, мають високе Супер-его, схильні до жорстокості, підозріливості та тривожні. Мало хто з них лагідний, впевнений, відкритий, довірливий, має низьку Его-напруженість. Більшість вчителів мають сильне «Я», сміливі, схильні до жорстокості та підозріливості, практичні, мають високий самоконтроль.

Як учні, так і вчителі мають доволі високі (вище середнього рівня) показники конформності. Кореляційний аналіз показав наявність деякого зв'язку між такою рисою особистості, як конформність, і толерантністю до заповнених людьми приміщень (їх суб'єктивною комфортністю) – 0,38. Це можна пояснити так. Учні старших класів, а також вчителі проводять в школі щодня 7-8 годин, тобто повний робочий день. Вони проводять його в умовах підвищеної публічності, часом в переповнених приміщеннях. Це істотно позначається на особистості. Оскільки публічність завжди зумовлює тиск групової більшості (навіть якщо він є мовчазним), відповідно зростає нормативність поведінки і конформність. Слабко виражене «Я» в учнів тільки доповнює картину і підкріплює домінуючу конформність. Вочевидь, якщо людина постійно перебуває на очах у публіки, то мимоволі мусить витіснити імпульси неповторності та вияви унікальності, а бути такою, як усі. Конформність грає роль адаптаційного механізму, вона є вимушеною і неunikненою.

Вимірювання міжособистісної дистанції дало такі результати. Середня міжособистісна дистанція серед учнів така: до дівчини – 76 см, до хлопця – 95 см. Серед вчителів: до дівчини – 82 см, до хлопця – 80 см (мала різниця, яка означає відсутність впливу статі на сприймання учня вчителем). Слід сказати, що шкільна практика вимушених

«близьких» контактів у коридорі, гардеробі та чергах в їдальню передбачає де-факто значно меншу дистанцію.

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язку між міжособистісною дистанцією до учня (учениці) та фактором А (замкнутість – відкритість) (0,81). Це означає, що більша дистанція спілкування означає більшу відкритість і комунікабельність. Така ситуація може свідчити про те, що в сучасному шкільному просторі близька відстань до людини означає вимушеність контакту, небажання продовжувати його і непривітність; і навпаки, якщо людина готова спілкуватися з іншою, вона витримуватиме більшу дистанцію.

Також виявлено деякі кореляції між комфортністю різних шкільних просторів. Прямі кореляції серед учнів: вестибюль – гардероб (0,46), спортзал – сходи (0,61), коридор – сходи (0,70), їдальня – приймальня директора (0,46), медпункт – кабінети (0,46), вестибюль – роздягалки (0,5), вестибюль – кабінети (0,44), спортзал – коридор (0,43), спортзал – роздягалки (0,65), коридор – туалети (0,45). Зворотні кореляції: їдальня – бібліотека (-0,64), учительська – гардероб (-0,45). Це означає, що ті, кому бракує усамітнення, не люблять відвідувати людні простори і навпаки, ті, хто толерантний до натовпу, не люблять малолюдні простори.

Між комфортністю і частотою відвідування просторів в учнів існують тільки зворотні кореляції: кабінети – спортзал (-0,54), коридор – роздягалки (-0,45), учительська – туалети (-0,43). Тут знову ж таки зрозуміло, що люди намагаються по можливості рідше відвідувати ті шкільні простори, в яких їм дискомфортно.

Дослідження міжособистісної дистанції підтвердило відомий раніше факт, що міжособистісна дистанція до дівчини зазвичай значно менша, ніж до хлопця, незалежно від статі того, хто був опитаний.

Висновки. Результати дослідження показали, що вчителі в середньому сприймають різні простори на 10%

негативніше, ніж учні. Більшість елементів шкільного простору є некомфортними і публічними. Найнекомфортнішими визнано найбільш публічні приміщення, простори з високим функціональним навантаженням, де багато людей вимушено бувають щодня, стояти там в чергах або перебувати в натовпі. Особливо некомфортними як для учнів, так і для вчителів є сходи, туалети та їдальня. Навпаки, комфортним визнано приміщення з високим рівнем приватності – бібліотека, але учні та вчителі бувають там рідко.

Перебування у публічних просторах, домінування публічності над приватністю в школі не випадково пов'язано з наявними в учнів та вчителів рисами особистості. Особистість формується конформна і поверхово-нормативна, часто зі слабким Его. (Список типових рис особистості доповнюється також підозріливістю та тривожністю).

Дослідження показало, що чим відкритіша і практичніша людина, тим більшу дистанцію вона встановлює. Це є дещо парадоксальний результат дослідження, але тільки на перший погляд. Він означає зв'язок між відкритістю та приватністю. Щоб залишатися відкритою, комунікабельною людиною, треба передусім боронити свій простір – це дає змогу зберігати внутрішню рівновагу і бути в гармонії з оточуючими людьми. Практичність як риса особистості означає готовність розв'язувати наявні проблеми (зокрема комунікативні) простими і адекватними способами. Дотримання міжособистісної дистанції є таким практичним розв'язанням, воно сприяє, а не перешкоджає налагодженню ефективних контактів між людьми.

Література

1. Нартова-Бочавер С. К. Психологическое пространство личности /С. . М., Прометей, 2005.
2. Хейдметс М. Феномен персонализации среды: теоретический анализ // Средовые условия групповой деятельности / Под ред. Х. Миккина. Таллинн, 1988. С. 7 - 15.
3. Altman I., Wohlwill J. (ed.) Children and Environment. Human behavior and Environment. N.Y. - L., 1978.
4. Altman I. The environment and social behavior. Privacy, personal space, crowding. N.Y., 1975.
5. Burt W.H. Territoriality and home range concepts as applied to mammals // Journ. of Mammalogy, 1943. V. 24. P. 346 - 352.
6. Carpenter C.R. Territoriality: A review of concepts and problems // Behavior and evolution / Eds. A. Roe, G.G. Simpson. New Haven, 1958. P. 257 - 284.
7. Gill A. Environmental Personalization in Institutional Setting. Wales, 1974.
8. Goffman E. Behavior in public places. N.Y., 1963.
9. Hediger H.P. The evolution of territorial behavior // Social life of early man / Ed. S.L. Washburn. N.Y., 1961.
10. Horowitz M. J., Duff D F., Stratton L.O. Body-buffer zone // Archives of General Psychiatry, 1964. P. 651 - 656.
11. Kinzel A.S. Body buffer zone in violent prisoners // American Journ. of Psychiatry, 1970. V. 127. P. 59 - 64.
12. Laufer R.S., Proshansky H.M., Wolfe M. Some analytic dimensions of privacy. Paper presented at the Third International Architectural Psychology Conference. Lund, 1973.
13. Leibman M. The effects of sex and race norms on personal space // Environment and Behavior. 1970. V. 2. P. 241 - 280.
14. Rapoport A. An approach to the construction of man-environment theory // Environmental design research / Ed. W.F.E. Preiser. V. 2. Stroudsburg, Pennsylvania, 1973. P. 124 - 136.

15. Shils E. Privacy: Its constitution and vicissitudes. *Law and Contemporary Problems*. 1966. 1. P. 315 - 305.
16. Simmel A. Privacy is not an isolated freedom // *Privacy* / Eds. J. Pennock, J. Chapman. N.Y., 1971.
17. Wolfe M. Childhood and Privacy // Ed. I. Altman, J. Wohlwill. N.Y. -L., 1978. P. 175 - 255.

References

1. Nartowa-Bochawer S.K. (2005). Psychologicheskoye prostranstvo lichnosti [Psychological space of personality]. M, 126 (rus).
2. Hejdmets M. (1988). Fenomen personalizacii sredy: teoreticheski analiz [The phenomenon of personalization of the environment: a theoretical analysis / M. Hejdmets // *Sredowye uslowija grupovoy dejatel'nosti* [Average conditions of group activity] Pod red. H.Mikkina. S. 7-15 (rus).
3. Altman I., Wohlwill J. (1978) Children and Environment. *Human behavior and Environment*. N.Y. - L. 98 p. (eng).
4. Altman I. (1975). The environment and social behavior. *Privacy, personal space, crowding*. N.Y. 121 p. (eng).
5. Burt W.H. (1943). Territoriality and home range concepts as applied to mammals // *Journ. of Mammalogy*, 1943. V. 24. P. 346 - 352. (eng).
6. Carpenter C.R. (1975). Territoriality: A review of concepts and problems // *Behavior and evolution* / Eds. A. Roe, G.G. Simpson. New Haven, 1958. P. 257 - 284. (eng).
7. Gill A. (1974). *Environmental Personalization in Institutional Setting*. Wales. 140 p. (eng).
8. Goffman E. (1963). *Behavior in public places*. N.Y. 130 p. (eng).
9. Hediger H.P. (1961). The evolution of territorial behavior // *Social life of early man* / Ed. S.L. Washburn. N.Y. p. 78-82 (eng).

10. Horowitz M. J., Duff D F., Stratton L.O. (1964). Body-buffer zone // Archives of General Psychiatry. P. 651 - 656. (eng).
11. Kinzel A.S. (1970). Body buffer zone in violent prisoners // American Journ. of Psychiatry. V. 127. P. 59 - 64. (eng).
12. Laufer R.S., Proshansky H.M., Wolfe M. (1973). Some analytic dimensions of privacy // The Third International Architectural Psychology Conference. Lund, p. 123-125 (eng).
13. Leibman M. (1970). The effects of sex and race norms on personal space // Environment and Behavior. V. 2. P. 241 - 280. (eng).
14. Rapoport A. (1973). An approach to the construction of man-environment theory // Environmental design research / Ed. W.F.E. Preiser. V. 2. Stroudsburg, Pennsylvania. P. 124 - 136. (eng).
15. Shils E. (1966). Privacy: Its constitution and vicissitudes. Law am! //Contemporary Problems. P. 315 - 305. (eng).
16. Simmel A. (1971). Privacy is not an isolated freedom // Privacy / Eds. J. Pennock, J. Chapman. N.Y. p. 179-201 (eng).
17. Wolfe M. (1978). Childhood and Privacy // Ed. I. Altman, J. Wohlwill. N.Y. -L. P. 175 - 255. (eng).